

STOCKHOLMS UNIVERSITET
Institutionen för nordiska språk
Språkkonsultlinjen

Bunden eller buren?

En undersökning om bruket och uppfattningen av orden
rullstolsbunden och *rullstolsburen*

Anna Ringberg

I denna uppsats undersöks hur orden *rullstolsburen* och *rullstolsbunden* används i ett urval presstext, och hur en grupp informanter använder orden och vad de förknippar dem med. Resultaten visar att *rullstolsburen* var den dominerande formen i presstext år 2001-2004, men att benämningarna i år är lika frekventa. Det kan finnas en tendens till betydelseskilnad i användningen av orden. Informanterna väljer oftast benämningen *rullstolsbunden*. Bägge orden förknippas mest med handikapp, skador och komplikationer. *Rullstolsburen* uppfattas troligen som mer knutet till ord som rör den nuvarande handikappolitiken, medan *-bunden* genererar fler andra benämningar, oftast *rullstolsburen*, samt ord om rullstolen och om olyckor.

Innehåll

1 Inledning	3
1.1 Syfte	4
2 Teori.....	6
2.1 Språket och samhället	6
2.2 Kognitiv lingvistik	7
2.2.1 Kategorisering och prototypikalitet.....	7
2.2.2 Kategoriseringsnivåer	9
3 Tidigare forskning.....	11
3.1 Om laddade ord.....	11
3.2 Om språkplanering.....	12
3.3 Undersökningar baserade på kognitiv lingvistik.....	13
4 Metod och material	14
4.1 Frekvensberäkning i presstext.....	14
4.2 Frekvensberäkning av informanterns benämningar	15
4.3 Kategorisering av ”attribut”	16
5 Resultat	18
5.1 Hur används orden i pressen?	18
5.1.1 Särskiljande av betydelser.....	20
5.2 Vilken benämning väljer informanterna?	21
5.2.1 Varför väljs <i>rullstolsbunden</i> och <i>rullstolsburen</i> ?.....	22
5.2.2 Varför väljs <i>handikappad</i> ?	23
5.3 Vilka attribut ger orden?	23
5.3.1 Skillnader mellan ordens attribut	25
5.3.2 Är svaren attribut?.....	26
5.3.3 Vilka kognitiva modeller aktualiseras?.....	26
5.3.4 Är prototypen för orden densamma?.....	27
5.4 En blick på bruket i offentliga publikationer och på Internet	28
5.5 Sammanfattning av resultaten.....	29
6 Diskussion.....	31
6.1 Utvärdering av metoden.....	31
6.2 Reflektion och framtidsutsikter.....	33
Litteratur och källor	34
Bilaga 1-5: Elicitationstest och lista med samtliga kategoriserade ord	

1 Inledning

I den här uppsatsen resonerar jag kring orden *rullstolsburen* och *rullstolsbunden*; hur de används och uppfattas i presstext och hos en grupp informanter. Jag diskuterar också, i ett större perspektiv, hur bruket av orden samspelar med synen på handikapp. Därför vill jag ge en kort bakgrund till dagens handikappolitik. Informationen i denna inledning är hämtad från skriften *Från patient till medborgare* (2000).

Personer med funktionshinder har genom historien mötts av många motgångar. De har ofta blivit utestängda från att delta i samhällslivet, och på så sätt berövats möjligheten till anständiga levnadsförhållanden. Många har placerats på institutioner, långt bort från social samhörighet och utan möjlighet att påverka den egna livssituationen.

Behandlingen av gruppen har gått i linje med de rådande samhällsideologierna. De rashygienska strömningarna som fanns under 30-talet och framåt gjorde till exempel att staten ville skydda samhället från de ”handikappade”, eftersom man vill skydda den rena folkstammen (Boréus 1999:167-168).

Så är det lyckligtvis inte nuförtiden. I dagens Sverige där demokrati är idealet och där alla människors lika värde värnas, utgör i stället full delaktighet, jämlikhet och ett samhälle tillgängligt för alla några av grundbultarna i politiken gällande handikapp.

Denna syn på handikapp grundas på det miljörelaterade handikappbegreppet, som fick genomslag på 60- och 70-talen, och som innebär att handikapp inte är en egenskap hos individen, utan ett hinder i förhållande till omgivningen.¹ Alltså ligger fokus på vilka svårigheter samhällets utformning kan medföra, och hur man kan motarbeta de svårigheterna. Det miljörelaterade handikappbegreppet innebär också att man skiljer på handikapp och funktionshinder. En person kan ha ett funktionshinder, men handikappet uppstår först i mötet med samhället. För till exempel en blind person som arbetar i totalt mörker är blindheten ett

¹ I rapporten *Ett samhälle för alla* från år 1972 uttrycks denna tanke tydligt: ”Handikapp är i stor utsträckning en följd av brister i samhället. Därför kan handikapp elimineras. Det gör man genom att förändra samhället.”

funktionshinder men inget handikapp. Att benämna en person *handikappad* är därför inte brukligt.² I stället används oftast benämningarna *person med funktionshinder* (eller *funktionshindrad*) eller *person med funktionsnedsättning*. Så skriver jag också i denna uppsats, men ordet *handikappad* förekommer i exempel från bruket i presstext och bland informanter.

Föremålen för min undersökning är orden *rullstolsburen* och *rullstolsbunden*. Det senare ordet har till viss del utmönstrats. Eftersom vissa rullstolsanvändare upplevde ordet som missvisande och nedsättande, började de använda benämningen *rullstolsburen* i stället. Det kan ha varit någon gång i början på 90-talet som det nya ordet började användas.

I dag är *rullstolsburen* den term som rekommenderas, såväl av Språkrådet, som av tidningarnas språkspalter.³ Argumenten i språkspalterna är att de som själva sitter i rullstol använder ordet *rullstolsburen*, och att de upplever *rullstolsbunden* som negativt och missvisande – man är ju inte bunden vid rullstolen; den är ett fortskaffningsmedel. Man tar också upp att handikapporganisationer rekommenderar ordbytet, och att det är fördelaktigt med en termkonsekvens – det heter ju bilburen.

I Svenska akademiens ordlista (2006) finns både *rullstolsburen*, *rullstolssittande* och *rullstolsbunden* representerade som separata uppslagsord. I Bonniers svenska ordbok (2006) finns också de bägge benämningarna representerade, då med samma definition: ”som är beroende av rullstol för att kunna förflytta sig”.

1.1 Syfte

Mitt syfte är att undersöka hur benämningarna *rullstolsburen* och *rullstolsbunden* används i ett urval presstext, och hur en grupp informanter väljer att benämna en bild på en person i rullstol samt vilka ord de

² Författarna till boken *Handikappade i välfärdssamhället* (1992: 226) skriver redan 1992: ”Vi tror att det är på tiden att för gott mönstra ut begreppet handikappade.” Men ordet används fortfarande.

³ Språkspalterna om ordvalet finns i SvD 21/4 1997, Riksdagens språkbrev 21/1 1998 och DN 29/3 1998.

förknippar med de bägge undersökta benämningarna. Jag kastar också en snabb blick på användningen av orden på Internet och i offentliga publikationer om handikappolitik.

I ett större perspektiv vill jag belysa hur den förändrade synen på handikapp hänger ihop med orden – det vill säga hur samhället och språket avspeglar och omskapar varandra. Jag vill också se hur begrepp från den kognitiva lingvistikens – främst kategorisering och prototypikalitet – kan belysa hur orden uppfattas.

Jag ägnar mitt intresse åt just orden *rullstolsburen* och *rullstolsbunden*, eftersom jag tycker att de kan aktualisera flera intressanta aspekter av hur ord uppfattas både utifrån ideologiska och språkliga faktorer. Ideologiskt är de intressanta att studera eftersom *rullstolsburen* så tydligt, i alla fall då det började användas, markerade ett perspektivskifte. (Det var ju en benämning som valdes av den benämnda gruppen och inte av utomstående.) Språkligt är de bra studieobjekt eftersom de i dagsläget används parallellt och i samma typer av konstruktioner, vilket gör dem enkla att jämföra.

En annan anledning till att jag valt detta studieobjekt, är att jag länge har funderat över orden och vilken spridning *rullstolsburen* har fått. Jag minns nämligen när jag själv hörde *rullstolsburen* första gången. *Rullstolsbunden* framstod då plötsligt som så missvisande och nedsättande, eftersom den metaforiska efterleden *bunden* hade blivit synlig för mig – ordet markerade då något påtvingat, en belastning, och inte en underlättande faktor och ett hjälpmedel för individen.

2 Teori

Denna uppsats står på två ben: det ena i den kritiska diskursanalysen och det andra i kognitiv lingvistik. Jag utgår från den kritiska diskursanalysens syn på språket och samhället som sammankopplade. Jag använder mig alltså av teorin på ett övergripande plan för att grunda detta antagande. Den kognitiva lingvistik använder jag mer konkret. Från den hämtar jag underlag för min metodapparat och för resonemangen kring kategorisering och prototypikalitet.

Jag använder alltså samma teorigrund som Boréus, 2005 (se kapitel 3.1). Men i hennes arbete ligger större tyngd på den kritiska diskursanalysen – hon har mer fokus på sociala skeenden och på den historiska utvecklingen, och dessutom hämtar hon delar av sin begreppsapparat från den kritiska diskursanalysen. Den kognitiva lingvistik använder hon mer övergripande, genom att utgå från synen på kategorisering som en grundläggande och icke kulturspecifik kapacitet.

2.1 Språket och samhället

Det finns en uppsjö olika sätt att studera laddade ord, ordbyten och andra fenomen som rör ordförrådet. Gemensamt för de flesta studier är dock att de utgår från att språket speglar samhället, och att språkliga förändringar kan förklaras med utomspråkliga faktorer och vice versa. Denna syn på språket, som avspeglade och omskapade samhället, genomsyrar den mesta av den moderna språkvetenskapen. Men synen är särskilt utvecklad inom den kritiska diskursanalysen. En grundtanke inom kritisk diskursanalys är att en diskurs (med en förenklad beskrivning ett utdrag talat eller skrivet språk) inte kan skiljas från det samhälle den finns i. Inom den kritiska diskursanalysen analyserar man bland annat hur texter samspelar, och hur de påverkas av och påverkar det samhälle de finns i. Utgångspunkten är att språkliga förändringar alltid är en del av vidare sociala och kulturella förändringar (Fairclough, 1992).

Att språket och samhället står i ständig dialog är kanske mest märkbart i ordförrådet, som är den rörligaste delen av språket. I takt med samhällsutvecklingen försvinner ord för gamla företeelser, samtidigt som nya företeelser behöver benämnas. Men ord byts inte bara ut av praktiska skäl (som att en innovation lanserats tillsammans med ett namn), utan också på ideologiska grunder – vissa ord faller utanför ramen för det politiskt korrekta, och behöver därför ersättas. Områden och företeelser som är

politiskt eller etiskt känsliga utmärker sig därför ofta för en hög omsättning på ord. Benämningar på olika folkgrupper byts till exempel ofta ut – *zigenare, eskimå* och *lapp* är bara några exempel på ord som har utmönstrats (i alla fall i offentligheten). Handikappolitiken är också ett område där ordomsättningen är hög. Ord som *idiot, abnorm, invalid* och *efterbliven* rimmar illa med vår syn på funktionshindrade personer, och används därför sällan i dag, men förr i tiden var dessa ord fullt accepterade benämningar på personer med funktionsnedsättningar.

Eftersom min utgångspunkt är att språket och samhället formar varandra, ser jag inte samhällets förändrade inställning till handikapp (som grundas bland annat på det miljörelaterade handikappbegreppet och på dagens demokratisyn) och den förändrade vokabulären kring handikapp som två skilda företeelser, utan som tätt knutna till varandra.

2.2 Kognitiv lingvistik

Kognitiv lingvistik är inte ett homogent och sammanhållet synsätt, utan ett flertal olika inriktningar och åskådningar som samlas under samma grundsyn på språket – synen på språket som en integrerad del av kognitionen, det vill säga tänkandet, uppfattningsförmågan och minnet. Med andra ord handlar kognitiv lingvistik om sambandet mellan språk och tänkande. Eftersom språket och tänkandet hör ihop bör språkanalyser bygga på kunskap om hur vi uppfattar, kategoriserar och minns saker i vår omvärld (Ungerer & Schmid 2006:343 ff).

Kognitiv lingvistik är ett tämligen nytt synsätt. I slutet av 80-talet fick det ordentligt fäste i den akademiska världen (Langacker 1991, inledning). Under senare år har intresset för kognitiva språkbeskrivningar ökat avsevärt (Strzelecka 2003:36).

2.2.1 Kategorisering och prototypikalitet

Kategorisering och prototypikalitet är de mest centrala termerna i denna uppsats. Därför ska jag nu redogöra lite närmare för deras innebörd.

Kategorisering är en grundläggande kognitiv förmåga. För att vi över huvud taget ska kunna orientera oss i världen måste vi sortera allt det som omger oss. Och att sortera in omvärlden i olika fack – det vill säga att kategorisera – är vårt huvudsätt att skapa förståelse (Lakoff 1987:6). Varje dag ägnar vi oss åt att kategorisera – vi ser till exempel att bussen kommer till busshållplatsen på morgonen, och vet då att bussen är ett färdmedel, och att just den här bussen är buss 62 – den som kan ta oss till vår destination. Redan i detta läge har vi gjort en komplex kategorisering (med

överkategorin färdmedel, basnivån buss och underkategorin buss 62). Denna kategorisering sker ofta per automatik, och utan tankemöda.

Enligt den kognitiva skolan finns det inga klara distinktioner för vad som ingår i en kategori och vad som ligger utanför, utan gränserna är luddiga och medlemmarna kan inte definieras utifrån några absoluta kriterier. Inom en kategori finns bra och dåliga medlemmar, (det vill säga typiska och mindre typiska). Med det menas att medlemmarna kan stämma in mer eller mindre med kategorins samlade attribut.

En **prototyp** kan definieras som den mest typiska medlemmen av en kategori. Prototypen ses då som det exemplar som delar de flesta av kategorins attribut, och har färst attribut som inte stämmer överens med de övriga kategorimedlemmarna. En pingvin är ju till exempel en medlem av kategorin fågel, men den delar bara ett fåtal attribut med andra fåglar – som många andra fåglar har den näbb och den lägger ägg, men till skillnad från många andra fåglar kan den inte flyga och den har inga fjädrar. Den är alltså en mindre typisk medlem, eller ett sämre exemplar. Den fågeln som däremot delar de allra flesta av kategorin fågels attribut är prototypen för en fågel. I Sverige skulle det gissningsvis kunna vara en koltrast eller en talgoxe.

Det är alltså ett sätt att definiera vad en prototyp är, men definitionen jag använder i den här uppsatsen är en annan. Jag ser en prototyp som en mental representation, med Ungerer och Schmid's (ibid:42) ord: "some sort of cognitive reference point".

Prototyperna är inte universella eller eviga, utan de är beroende av kontexten och sociala och kulturella kunskaper. (Svenskar har till exempel inte samma prototyp för träd som egyptier har, eftersom vi lever i olika miljöer.) Prototyperna påverkas inte bara av sin direkta kontext, utan alla de olika kontexter de associeras med. Dessa samlade kontexter knutna till en kategori kallar Ungerer och Schmid (ibid:49) för "cognitive model". Jag kallar dem i fortsättningen för **kognitiva modeller**. En kognitiv modell kan till exempel vara "att vara på stranden". Den modellen aktualiserar olika kontexter, som att bygga sandlott, att sola, att simma och att äta pick-nick.

Ett sätt att definiera en kategori är att utgå från ett kategorinamn, till exempel fågel, och låta informanter lista attribut som beskriver kategorin (har fjädrar, kan flyga etc). Attributen kan alltså vara ett sätt att beskriva den mentala representationen av, det vill säga prototypen för, en kategori. Men sådana attribut som samlas in från informanter kan vara fragmentariska och överlappande, och de är inte att betrakta som en del av prototypen, utan bara som ett beskrivande verktyg (ibid:43).

Den kognitiva synen på kategorisering skiljer sig i stort från den så kallade logiska eller klassiska synen som tidigare var rådande. Enligt den var kategorier något givet och välavgränsat. Någoting tillhörde en kategori om

det svarade mot vissa obligatoriska attribut. Det fanns alltså inga luddiga kategorigränser och därav inga goda och dåliga medlemmar (ibid:25 f).

2.2.2 Kategoriseringsnivåer

När vi kategoriserar vår omvärld använder vi oss kategorier som är mer eller mindre generella, det vill säga som rymmer fler eller färre medlemmar. De kategorier som är mest generella, som *djur*, kan underordna sig många medlemmar. De kallas överkategorier. Andra kategorier är mer specifika och har inte lika många medlemmar, till exempel *bullterrier*. De kallas underkategorier. Många kategorier hamnar på en nivå mellan under- och överkategorier. Inom kognitiv lingvistik kallas denna mellannivå för **basnivå**. Inom basnivån ryms de korta, enkla ord som vi först lär oss, och som är vanligast (ibid:65 ff).

Hund är ett exempel på ett basnivåbegrepp. Barn lär sig ordet *hund* tidigt och det är också ett vanligt och enkelt ord. *Hund* har dessutom kategorier på en underordnad nivå, till exempel *bullterrier*, och på en överordnad nivå: *däggdjur*.

Liksom prototyper har basnivån inga tydliga gränser. Det finns inga absoluta basnivåbegrepp, utan kategorimedlemmar kan vara mer eller mindre "basnivåaktiga" (ibid:79).

Vissa underkategorier delar många egenskaper med basnivåbegrepp, så till exempel *ros*. *Ros* är ett enkelt och vanligt ord; det finns dessutom många olika typer av rosor (alltså underkategorier), och man kan hitta mer eller mindre prototypiska exemplar. Andra underkategorier är inte lika prototypliknande, till exempel *tussilago*. Gemensamt har dock underkategorierna att de belyser specifika attribut (ibid: 81).

Underkategorier kan ibland vara sammansättningar som signalerar ordets basnivåtillhörighet, som *högaffel* (en typ av gaffel) eller *rullstol* (en typ av stol). Tidigare har man ansett att efterledet är det betydelsefulla ledet i dessa sammansättningar, och att förledet endast modifierar. Men så enkelt är det inte – Ungerer och Schmid (ibid: 93) hänvisar till en av deras tidigare undersökningar, som visar att sammansättningar kan ha mer gemensamma attribut med förledet än med efterledet. Ibland kan sammansättningen också dra till sig nya attribut som inte stammar från något av leden. Ungerer och Schmid (ibid:96 ff) tar upp ett passande exempel på detta: ordet *rullstol* (eller *wheelchair*). Det aktualiserar kognitiva kategorier som sjukhus, funktionshinder, motor, broms etc. Flera attribut tillhörande *rullstol* är alltså inte länkade till de två leden (*wheel* och *chair*), då de står separat utan endast till sammansättningen som helhet.

Överkategorierna har oftast en samlande funktion, genom att de underordnar sig ett stort antal kategorier. Överkategorin kan vara svår att definiera just

eftersom den underordnar sig många olika underkategorier. I bland lånas därför attribut från basnivån för att beskriva överkategorin. Det kallas ”parasitic categorization” eller **parasitisk kategorisering** (ibid:77). Till exempel kan överkategorin *möbel* definieras som ett ting gjort för att sitta eller ligga i, eller för ställa saker på. I denna definition har attribut från basnivåkategorier lånats. Attributen gäller inte möbler över lag, men man kan sitta i en stol, ligga i en säng och ställa saker på ett bord. Attributen tjänar alltså till att beskriva en överkategori (möbel), men de är hämtade från tre basnivåbegrepp: stol, säng och bord.

3 Tidigare forskning

Jag tar här upp tidigare forskning inom tre områden: andra undersökningar av laddade ord, olika artiklar om språkplanering, och till sist undersökningar baserade på kognitiv lingvistik.

3.1 Om laddade ord

Boréus (2005) undersöker diskriminering med språkliga medel. Undersökningens teorigrund är kritisk diskursanalys och kognitiv lingvistik. Hon menar att kategorisering är en nödvändig förutsättning för diskriminering – en grupp behöver urskiljas för att kunna särbehandlas (ibid:123). För att studera hur denna särbehandlig går till analyserar hon enskilda talhandlingar och mönster i diskursen. Hon konstaterar att när en grupp väl blivit kategoriserad sker ibland en distansering, en betoning av skillnaderna mellan ”vi” och ”dom”. Ett sätt att distansera en grupp är att benämna den. Benämningarna för olika grupper är olika djupt rotade i språket. De mest djupt rotade benämningarna är substantiv eller adjektiv som används som substantiv (som *rullstolsbunden*). Uttryck som inte är lika fasta, inte lika djupt rotade, är omskrivningar av typen *person som använder rullstol*⁴ (ibid:125). Distanseringen kan leda till en diskriminering, men så behöver det inte alltid vara – vissa grupper ses som positivt annorlunda, till exempel superhjältar.

En annan undersökning är Milles (2005) som beskriver vilket genomslag ordet *snippa* har fått. Hon gör en enkätundersökning där 348 informanter (studenter och förskolepersonal) får svara på frågan vad de kallar pojkars respektive flickors könsorgan.

Enkäten visar att *snippa* har fått ett tämligen stort genomslag, men att det också finns en uppsjö andra ord för flickors kön. De olika benämningarna är

⁴ Exempelen är mina.

inte slumpmässigt bildade, utan följer vissa mönster. Ordet *snippa* liknar andra ord för det kvinnliga könet, genom att det för det första är en metafor och för det andra har samma struktur som andra synonymer (tvåstavigt med a och i).

Kahlin (2005) undersöker hur beteckningarna *invandrare*, *utlänningar* och *svartskallar* används. Materialet är videoinspelade gruppsamtal mellan gymnasieungdomar i en multikulturell skola. Analysen visar att användningen av orden kan ha en sammanhållande funktion inom gruppen. Men orden kan också ha en negativ innebörd – hur de uppfattas beror på kontexten, samtalsämnet och talaren. Ett ord som *svartskalle* kan till exempel uppfattas som sammanhållande inom gruppen, men kan vara nedsättande då det används av utomstående.

3.2 Om språkplanering

Jag refererar till resonemang om språkplanering, vilket kanske kan verka underligt med tanke på att det undersökta ordbytet till en början inte skett genom språkplanering, det vill säga inte på basis av normauktoriteters rekommendationer. Men ordet *rullstolsburen* har ju, efter att det introducerats av rullstolsanvändarna själva, börjat användas i normerande texter och är den formen som idag rekommenderas av normauktoriter (språkvården, handikapprörelsen och pressen) så ordet är ju en del av en språkplanering.

Gellerstam (1989:91) skriver om den så kallade humanisering av ordförrådet som skett i samhällets regi under modern tid. Humaniseringen har inneburit att ord med en negativ laddning ibland har bytts ut, till exempel har *städare* ersatts med *lokalvårdare*. Han menar att humaniseringar av ordförrådet brukar ha genomslagskraft, eftersom folk vill vara politiskt korrekta, och humana. Men täta byten kan skapa osäkerhet och irritation, och det är inte ovanligt att allmänheten anpassar sig långsamt.

Dahlstedt (1977:126,140) menar att språkvårdande organ ska rekommendera ett ersättande eller undvikande av negativt laddade ord som benämner olika folkgrupper eller företeelser. Så har man till exempel resonerat när ordet *lapp* rekommenderats i stället för *same*. Dahlstedt tar också upp att andra nedvärderande ord i stället har uppvärderats och fortsatt att användas. Ett exempel på det ger Ambjörnsson (2003) som visar hur en grupp gymnasietjejer använder ordet *hora* om sig själva och andra. De använder ordet som ett sätt att skapa intimitet sinsemellan. I ett större

perspektiv är det också ett sätt att ta över maktens benämningar och på så sätt försöka förändra maktstrukturerna.

Dahlstedt (1977) påpekar att språkvårdare måste gå en svår balansgång mellan att förorda både språklig jämlikhet och mångfald, och att arbetet med att skapa ett jämlikt samhälle bör ske parallellt både på den språkliga och samhällseliga fronten.

3.3 Undersökningar baserade på kognitiv lingvistik

Kognitiv lingvistik blev, som tidigare nämnts, en forskningsgren först i slutet på 80-talet. Men innan dess hade en hel del forskning på kognitiv bas redan gjorts. En del av denna forskning rörde färger och färgprototyper. Länge hade man trott att färger var något helt kulturberoende, och att det var godtyckligt hur vi definierade dem. Men ett par antropologer (Berlin och Kay) gjorde i slutet av 60-talet en stor undersökning där talare av 20 språk fick peka ut det mest typiska exemplaret av ett antal färger. Resultatet visade att de utpekade färgerna var desamma i nästan alla språk! Dessutom visade undersökningarna att dessa färger också drog mer uppmärksamhet till sig, och var enklare att minnas, namnge och matcha. Färgerna kom att kallas *foci colours*, och sedermera prototyper (Ungerer & Schmidt, 2006:8 ff). Dessa undersökningar har legat till grund för senare undersökningar om prototyper.

En av dessa senare undersökningar om prototypikalitet är Rosch och Mervis (1975). Deras test var det första som syftade till att framföra en attributsbaserad prototypikalitetsmätning, det vill säga ett sätt att definiera prototypen utifrån de mest vanligt förekommande attributen. De gav 400 psykologistuderter sex papper med sex olika ord, till exempel *furniture*, *fruit* eller *clothing*. Studenternas uppgift var att lista alla attribut till orden som de kunde komma på. De fick en och en halv minut på sig till varje ord.

En svensk undersökning baserad på kognitiv lingvistik är Vogel (2004), som behandlar tolv dimensionsadjektiv. Vogel utgår från olika föreställningsscheman och prototyper. Hennes material kommer från en romankorpus på Språkbanken, ett elicitationstest med frågor av typen ”Näm tre substantiv som du tycker passar bra ihop med hög”, samt ordboksartiklar och den egna intuitionen.

4 Metod och material

Jag använder samma typ av material som Vogel (2004) det vill säga en korpus från Språkbanken, eliciterade data, samt ordboksartiklar (fast i mindre utsträckning än Vogel 2004). Dock har jag inte behövt förlita mig på min egen intuition i lika hög grad, eftersom jag inte gör några semantiska analyser av orden. Jag använder dock min intuition för att spåra olika tendenser i materialet.

Mitt material är:

- Presstextskorpus från Språkbanken och Dagens Nyheters arkiv
- Eliciterade data från test om benämningar och attribut

Min metod består av:

- Frekvensberäkning av benämningarna i presstext
- Frekvensberäkning av informanternas bruk av benämningarna
- Kategorisering av attribut

4.1 Frekvensberäkning i presstext

Jag räknar förekomsterna av de två ordformerna *rullstolsburen* och *rullstolsbunden* i presstext från Språkbanken, samt från Dagens Nyheters eget webbaserade arkiv.

Med frekvensberäkningarna hoppas jag komma åt hur frekventa orden *rullstolsburen* och *rullstolsbunden* är idag och hur bruket har förändrats över tiden.

De redovisade frekvenserna gäller ordens totala förekomst, och det inkluderar singular, plural, genitiv och maskulint sexus (burne/bunde) och neutrum (bundet/buret).

I Språkbankens konkordanser ingår presstext från 1965 till 2004, men det finns inte material från varje år. Åren 65–76, 87–95 och 98–00 är inte representerade. Korpusarna är också av varierade storlek – generellt kan man säga att de blivit större med åren: press 65 består av knappt en miljon ord, medan GP 04 innehåller 19,5 miljoner ord. Frekvenserna för de två

benämningarna ska därför jämföras år för år för att kunna belysa fördelningen.

Materialet är inte bara kronologiskt och storleksmässigt ojämnt fördelat, utan också vad gäller källor. De flesta artiklarna kommer från Göteborgs Posten, Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet. Artiklarna från 2001–2004 kommer enbart från Göteborgs Posten.⁵ För att kompensera denna brist har jag tagit in artiklar publicerade i DN 2001–2004 i materialet. Ur Dagens Nyheterers arkiv har jag också hämtat artiklar från åren 1992–1994 och 2005 och 2006 – år om inte finns representerade i Språkbanken. Materialet från dessa år kommer alltså enbart från Dagens Nyheter, så det kan inte representera pressen som helhet. Dock har användningen av orden i DN i stort sett följt användningen i Språkbankens material de övriga åren.

Sökningarna är gjorda 13/11 och 24/11 2006.

För att sätta mig in i diskursen och få ett material att jämföra med har jag gått igenom offentligt material om handikappolitik. Dessutom har jag utfört sökningar på texter anslutna till Google (24/11 2006). En överblick över bruket av orden på Internet kan kanske säga något mer generellt om hur orden används av allmänheten, och på så vis komplettera mitt andra material.

4.2 Frekvensberäkning av informanterns benämningar

För att ta reda på vad en grupp informanter kallar en person som sitter i rullstol har jag genomfört ett så kallat elicitationstest (se bilaga 1). Med elicitationstest menas ett test där man samlar in material för en grupp informanter. Jag har använt ett test där informanterna har fått i uppgift att svara på frågan ”Vad kallar du personerna på bilderna?”. Bilderna i testet föreställer en person på häst, en som cyklar och en sittande i rullstol (i den ordningen). Jag använder inte bara en bild på en person i rullstol, utan också

⁵ För en mer utförlig beskrivning av Språkbankens material, se: <http://spraakbanken.gu.se/konk/>

två andra bilder (cyklisten och ryttaren) för att det inte ska bli för tydligt vad undersökningen handlar om. Informanterna har bara upplysts om att testet, eller enkäten, är en del av en universitetsuppsats, och att syftet är att undersöka kategorisering.

Enkäten har besvarats av 67 personer. Den har delats ut på Stockholms centralstation och på Akademibokhandeln City 28/11 2006, samt under en föreläsning i Språk, språkbruk och identitet på Stockholms universitet 30/11 2006. Jag har inte efterfrågat informanternas kön eller ålder, eftersom jag har velat att enkäten ska vara så enkel att fylla i som möjligt. Mitt syfte har heller inte varit att undersöka hur olika grupper skiljer sig åt då det gäller användningen av orden.

Instruktionen har inte varit att de bara ska skriva *ett* ord, eftersom jag, i likhet med Milles (2005), vill få in så många olika uttryckssätt som möjligt. Dock har jag begränsat antalet möjliga svar genom att ange den obestämda artikeln ”en” framför svarsutrymmet. Det leder till att ett substantiv i utrum är det prefererade svaret. Jag har på det sättet velat gardera mig från att få alltför spretiga och oanvändbara svar (som till exempel *Lennart* eller *min moster*).

Enkäten styr troligen också informanterna genom att den aktualiserar rullstolen som ett fortskaffningsmedel, i likhet med en cykel och en häst. Hade jag i stället haft bilder på till exempel en kuvös och en droppställning, hade vårddomänen aktualiserats. Då hade jag troligen fått andra svar.

4.3 Kategorisering av ”attribut”

För att få reda på vilka ord benämningarna *rullstolsbunden* och *rullstolsburen* förknippas med och om de skiljer sig åt i det avseendet, har jag även låtit två olika informantgrupper utföra ett elicitationstest om attribut (bilaga 2 och 3). De har fått ett papper med en av de undersökta benämningarna och instruktionen: ”Fyll i minst fem ord som du förknippar med ...” (antingen *rullstolsbunden* eller *-buren*).

Testen är utdelade vid en föreläsning i kursen Arbetslivets juridik på Stockholms universitet 30/11 2006. Hälften av studenterna har fått papperet med *rullstolsburen*; den andra hälften har fått *rullstolsbunden*.

Svaren kommer från totalt 36 informanter. Jag använder inte samma informanter i någon av de tre undersökningarna, eftersom jag inte vill göra dem för medvetna om vad undersökningarna syftar till. Hade samma person fått elicitationstestet med både *rullstolsburen* och *rullstolsbunden*, hade han eller hon troligen reflekterat över skillnaden mellan orden, och kanske skrivit attribut som motsvarade ordens värdeladdning i förhållande till varandra. Jag vill i stället undersöka hur orden uppfattas då de står separat.

Informanterna har inte haft någon tidsbegränsning vid ifyllandet. I stället har jag angett ett minimum av ord för att inte få in för många enkäter med bara ett eller två ord, och för att göra svaren mer jämförbara. Svaren från de informanter som inte lyckats komma på fem ord har dock räknats med i resultatet.

Jag använder delvis samma metod som Rosch och Mervis (1975:577 ff) använde när de lät studenter lista attribut till bland annat orden *furniture*, *fruit* och *clothing*. Men mitt test är ingen regelrätt attributlistning (därav attribut inom citationstecken). Jag ber inte informanterna att lista attribut, utan att skriva *ord som är förknippade med* mina undersökta ord. Mina frågor liknar mer Vogels (2004): ”Nämn tre substantiv som du tycker passar bra ihop med hög”. Men i denna uppsats kommer jag ändå att använda ordet attribut för orden, för att tydliggöra kopplingen till kognitiv lingvistik.

Att jag inte frågar efter attribut i testet, beror på att jag utgår från att rullstolsburna (eller -bundna) delar få andra egenskaper än att de använder rullstol. Frågan om vilka egenskaper, eller attribut, en rullstolsburen eller -bunden har vore därför troligen svår att få svar på, och risken är att svaren skulle vara alltför generella. I brist på attribut till den efterfrågade kategorin skulle informanterna kanske definiera basnivån eller någon överkategori, alltså till exempel funktionshindrad person eller person. Till Rosch och Mervis ord är det enklare att lista attribut, eftersom de betecknar konkreta och mer välvgränsade föremål.

Rosch och Mervis (1975) kontrollerade svaren som de fick in, och strök alla svar som var uppenbart felaktiga eller för generella. Jag har dock valt att ta hänsyn till samtliga svar, eftersom det inte finns något uppenbart rätt och fel i detta fall.

En lista på kategorierna och samtliga kategoriserade ord finns i bilaga 4 och 5.

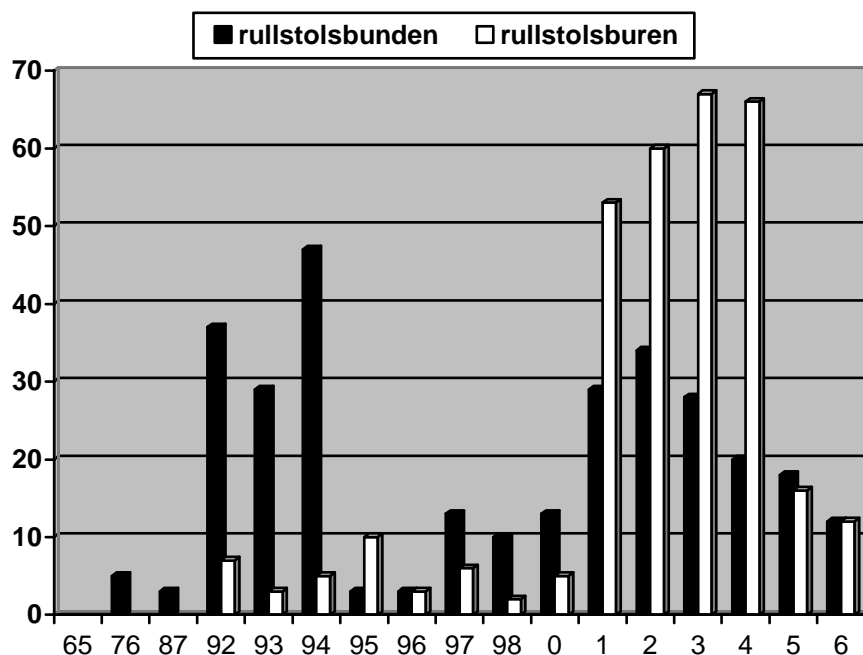
5 Resultat

Här redovisar jag resultaten från frekvensberäkningarna och från kategoriseringen av det eliciterade materialet. Jag jämför också de olika resultaten, tolkar dem, och generaliserar över dem.

5.1 Hur används orden i pressen?

Användningen av de båda ordformerna i presskorpusen framgår av diagrammet nedan.

Diagram 1: Frekvenser i presstext

De båda benämningarna har använts parallellt sedan 1992.⁶ Vilken av benämningarna som dominerat har varierat. Ordet *rullstolsburen* har alltså inte tagit en rak resa in i ordförrådet för att konkurrera ut *rullstolsbunden*.

År 1995 blev *-buren* för första gången frekventare än *-bunden*, men åren därpå blev *-bunden* vanligare igen. Först år 2001 fick *-buren* en rejäl dominans som höll i sig i fyra år. *Rullstolsburen* har alltså varit den klart dominerande formen mellan 2001 och 2004, både i DN och GP. Men år 2005 vände trenden, i alla fall i DN – bägge formerna användes mindre frekvent, men nästan lika ofta (16 respektive 18 gånger).

⁶ I inledningen konstaterade jag att ordet *rullstolsburen* troligen har använts sedan början på 90-talet. Det kan stämma om man ser till bruket i presstext. Det första belägget för *-buren* kommer från DN i januari 1992, men ordet kan dock ha förekommit tidigare, för Dagens Nyheters korpus sträcker sig inte längre bakåt i tiden än så.

Under 2006, som inte är till ända ännu, har de båda formerna använts i ännu mindre utsträckning, men lika många gånger vardera (12 förekomster). Kategorin ”person som sitter i rullstol” verkar alltså antingen benämnas på andra sätt än med *rullstolsburen* eller *-bunden*, eller ha blivit mindre relevant och därför mindre omnämnd. Det kan vara en kombination av de bägge faktorerna. Kanske går tendensen mot omskrivningar av typen *person som använder rullstol*. En sådan tendens kan finnas i offentligt material som rör handikapp. (Om det resoneras jag i 5.4.)

Språkspalter som publicerats i både DN och GP slår fast att *rullstolsburen* är den form som bör användas och som används. Grünbaum skriver i DN 3/5 2005 att man i tidningen inte använder ordet *rullstolsbunden*, och i ett nummer av GP från 19/9 2004 påstås det att *rullstolsburen* är den form som används i tidningen. Statistiken visar att det inte alltid stämmer.

5.1.1 Särskiljande av betydelser

Varför används benämningarna parallellt? En förklaring är att ord inte byts ut över en natt. Ordbyten är ofta en utdragen process, där det gamla ordet och det nya ordet samexisterar under en period. Som Gellerstam (1989:91) skriver är det inte ovanligt att allmänheten anpassar sig långsamt.

När två ord samexisterar kan de få olika laddningar och till viss del olika betydelser. Så kan också ha skett med orden *rullstolsburen* och *rullstolsbunden*. Det senare ordet verkar ibland användas för att representera ett mer omfattande och statistiskt förhållande till rullstolen. Det kan till exempel röra sig om en person som alltid använder rullstol och som troligtvis kommer att göra det för resten av livet.

Ett exempel på en mening där ordet *rullstolsbunden* representerar ett mer omfattande förhållande till rullstolen är: ”Jag är 70 år och anhörigvårdare åt min fru som kräver ständig hjälp. Hon är rullstolsbunden och klarar ingenting själv” (GP 7/7 2004).

Ett exempel på att ordet används för att representera ett mer statistiskt förhållande är: ”Sigvard Hammar drabbades vid tre års ålder av en av de sista polioepidemierna i Sverige. Sjukdomen gjorde honom rullstolsbunden för resten av livet” (GP 23/7 2001).

Det kan möjligen vara så att *rullstolsburen* används oftare i artiklar om sport, fritid och tillgänglighet, som i detta exempel: ”Det kan heller inte vara speciellt bekvämt att behöva ta ut kontanter från en bankomat när höjden inte är anpassad till en rullstolsburen människa” (GP 15/4 2001).

Eller i ett annat exempel: ”Som rullstolsburen har hon provat på flera olika idrotten [så!]; sit-ski, styrketräning och rullstolstennis” (GP 16/9 2004).

Explicita anmärkningar om benämningarnas olika betydelse verkar ovanliga. Jag har bara funnit ett exempel i pressmaterialet, i ett citat i DN 13/2 2004:

”Han är en oerhört inspirerande människa, en av de minst handikappade jag känner. Man brukar ju säga rullstolsbunden, men honom skulle jag snarare kalla rullstolsBUREN, säger Jonas Lindkvist som självklart ska fira priset med Antoni Khadroui så snart som möjligt.”

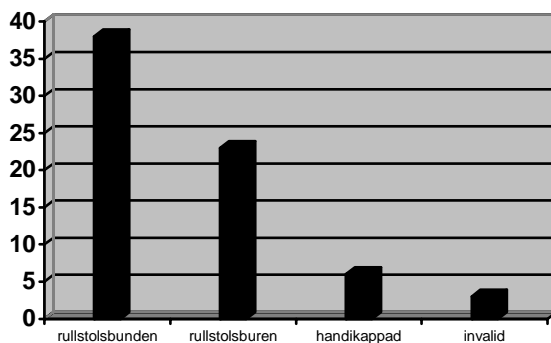
Här framhålls att Khadroui, som är idrottare, är ”en av de minst handikappade” som den citerade känner, och han omnämns därför som rullstolsburen. Ordet *rullstolsburen* får alltså representera en lägre grad av handikapp.

Det finns alltså vissa tendenser till att orden används i olika sammanhang, men jag har inga statistiska bevis på att det är på det sättet. Troligen används benämningarna olika av olika skribenter. I vissa artiklar går bruket av orden emot tendenserna som jag redovisat för. I GP 04, 23/4 finns ett sådant exempel: ”Han är rullstolsburen, kan inte tala och inte äta själv. Han vårdas dygnet runt i sin egen lägenhet, av en handfull personliga assistenter.” Här används alltså *rullstolsburen* som benämning på en person som uppenbarligen har ett omfattande beroende av rullstolen.

5.2 Vilken benämning väljer informanterna?

Materialet från elicitationstestet om benämningar visar denna fördelning:

Diagram 2: Frekvens för benämningar

Diagrammet visar att *rullstolsbunden* och *rullstolsburen* är de mest frekventa benämningarna. *Rullstolsbunden* är mer förekommande än

rullstolsburen. Därefter kommer *handikappad*, och tre personer har skrivit *invalid*. Utöver formerna i diagrammet förekommer vissa benämningar endast en gång vardera, det vill säga bara en informant har angett benämningen. Det är dessa benämningar (återgivna precist):

- person med rörelsehinder
- gammal person
- människa
- person
- funktionshindrad människa
- buren/bunden
- bunden/hindrad

5.2.1 Varför väljs *rullstolsbunden* och *rullstolsburen*?

De flesta informanterna har alltså valt benämningarna *rullstolsburen* och *rullstolsbunden*. De är benämningar som kan användas som substantiv – man kan ju säga ”en rullstolsburen”. Enligt Boréus (2005:125) är de mest djupt rotade kategorierna de som benämns med substantiv eller adjektiv som används som substantiv. De djupt rotade kategorierna kan leda till en distansering mellan den benämnda gruppen och de som benämner gruppen. Distanseringen kan sedan i sin tur leda till diskriminering av gruppen.

Vittnar då orden *rullstolsburen* och *rullstolsbunden* om att rullstolsanvändare är språkligt diskriminerade? Nej, jag tror inte det. För det första innebär inte alltid en djupt rotad benämning att den benämnda gruppen är diskriminerad. Kategorisering och benämning av en grupp är bara en förutsättning för att diskriminering ska kunna ske, inte diskriminerande i sig. För det andra finns det andra sätt att benämna en person som använder rullstol. Kategorin är alltså tämligen öppen. Jag tror att många av informanterna valt en annan, mindre djupt rotad benämning (till exempel *person som sitter i rullstol*) i en naturlig situation. Den höga frekvensen av *rullstolsburen* och *-bunden* kan nog förklaras med en strävan efter konsekvens – de två första bilderna har nämligen i nästan samtliga fall benämnts med substantiven *ryttare* och *cyklist*.

Men det är svårt att veta något om hur benämningarna uppfattas när man studerar dem så här isolerat. Hur de uppfattas beror nämligen på kontexten, samtalsämnet och talaren (Kahlin, 2005). Alltså kan de upplevas som diskriminerande i en situation, men inte i en annan.

5.2.2 Varför väljs *handikappad*?

Handikappad är den tredje vanligaste benämningen i materialet. Man kan tänka sig att ordet valts, eftersom det är så pass frekvent som substantivet *handikapp* (och då med den miljörelaterade betydelsen) och fortfarande ibland används som synonym till funktionshindrad, och i sammansättningar som *förståndshandikappad*. Det är dessutom ett kortare ord än till exempel *rullstolsburen*, *-bunden* och *rörelsehindrad*.

En annan förklaring till att vissa valde ordet *handikappad* kan vara att rullstolsburna ses som en prototyp för funktionshindrade (alltså "handikappade"). Då menar jag prototyp enligt Ungerer och Schmid's definition – en mental bild, en kognitiv referenspunkt. Handikappsymbolen (den grafiska som används i offentligheten) är ju ofta en rullstol, och det kan också tala för att rullstolsburna är prototypen för funktionshindrade personer. Troligen är det på grund av att rullstolen är så lätt att avbilda som den är en symbol för handikapp.

En annan tanke är att ordet *handikappad* kan ses som en överkategori till ord för rullstolsanvändare (åtminstone om man ser till bruket av ordet som synonymt till funktionshindrad). Handikappsymbolen (och ordet *handikapp*) skulle i så fall kunna förklaras som ett fall av parasitisk kategorisering, det vill säga att överkategorin (handikapp) lånar attribut från basnivån (rullstolsanvändare). Men det finns en invändning mot det resonemanget: ordet *rullstolsburen* är knappast att betrakta som ett basnivåbegrepp, det vill säga ett kort, enkelt ord som vi lär oss tidigt, och som är vanligt (Ungerer & Schmid, 2006:65 ff). *Rullstolsburen* och *-bunden* kan däremot ha drag som påminner om basnivåbegrepp. Basnivån har ju inga tydliga gränser, utan kategorimedlemmar kan vara mer eller mindre "basnivåaktiga" (ibid:79). Gemensamt med underkategorier har *rullstolsburen* och *-bunden* att de belyser ett specifikt attribut – i det här fallet rullstolen.

5.3 Vilka attribut ger orden?

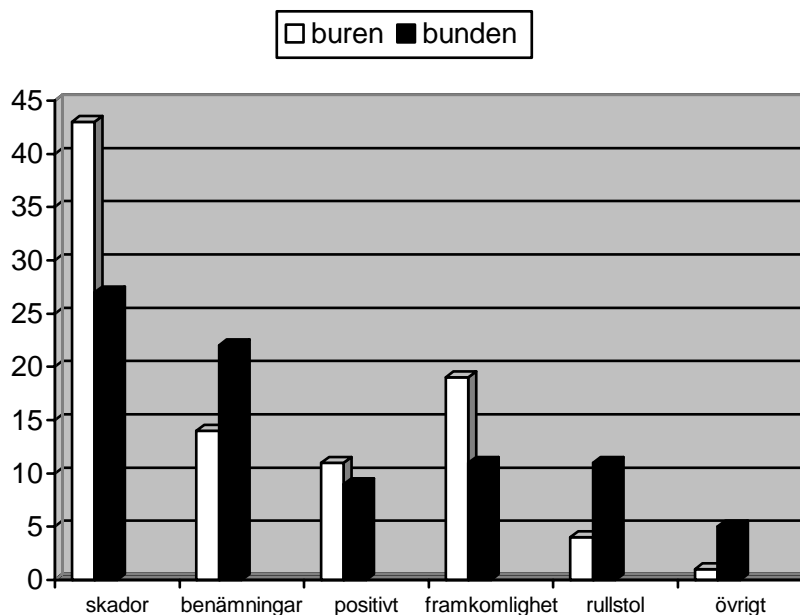
Materialet från elicitationstestet om attribut består av 180 ord och fraser, varav 87 hör till *-bunden* och 93 till *-buren*. Fördelningen är alltså inte jämn, och det bör vägas in vid en jämförelse. För att materialet ska bli överblickbart har jag delat in det i sex kategorier (bilaga 4). Nedan följer kategorierna och exempel på ord som ingår i dem:

1. Ord för handikapp, skador och komplikationer till följd av funktionsnedsättningar: *förlamning*, *handikapp*, *svårt att få arbete*.

2. Andra benämningar, överkategorier och underkategorier till ordet: *rullstolsburen, rörelsehindrad, handikappad.*
3. Positiva egenskaper och omständigheter: *handikapp-OS, lika värde, armstark.*
4. Framkomlighet, anpassning och hjälpmedel: *färdtjänst, hjälpmedel, trappor.*
5. Om rullstolen: *stol, hjul, rulla.*
6. Övriga ord: *cykelslang, ben, olycka.*

I diagrammet står kategorierna i samma ordning som ovan, men rubrikerna har förkortats. Så här ser fördelningen ut:

Diagram 3: Kategorisering av attribut

Bägge orden har flest förknippade ord i kategorin ”Ord för handikapp, skador och komplikationer till följd av funktionsnedsättningar”. I övrigt skiljer sig fördelningen åt.

Eftersom svaren kommer från så få som 36 informanter är det inte lätt att generalisera kring dem, men jag vågar mig på några gissningar som jag förankrar i min teorigrund.

5.3.1 Skillnader mellan ordens attribut

Rullstolsburen har fler ord i kategorin ”skador” än vad *-bunden* har. Det kan tyckas överraskande mot bakgrund av mina hypoteser kring användningen av orden i presstext, det vill säga att *-bunden* där oftare får representera ett mer statiskt och omfattande bruk av rullstolen. Men fördelningen kan delvis förklaras med att *rullstolsburen* ofta förknippas med orden *funktionshinder*, *diskriminering* och *rörelsehinder*, ord som i min kategorisering hör till kategorin ”skador”. Dessa ord nämns inte alls till *rullstolsbunden*, utan förknippas nog oftare den nutida handikappdiskursen och med den moderna vokabulär som *rullstolsburen* tillhör.

Bortsett från dessa ord som utmärker kategorin ”skador” för *-buren*, är fördelningen tämligen jämn. Men det finns alltså ingen tendens till att *rullstolsburen* uppfattas som knutet till skador och komplikationer i lägre grad än *rullstolsbunden*.

Rullstolsburen förknippas mer med kategorin ”framkomlighet” än vad *rullstolsbunden* gör. Det kan också bero på att ordet är mer knutet till en modern handikappsyn (med en modern vokabulär) där omgivningens utformning står i centrum, eftersom den är vad som orsakar handikapp. I pressmaterialet fanns ju också vissa tendenser till att benämningen användes mer i artiklar om framkomlighet, och om sport. Informanterna i elicitationstestet uppfattar dock inte ordet *rullstolsburen* som mer knutet till sport. De båda benämningarna har ungefär lika många ord i kategorin ”positivt”, som innehåller ord om sport och ord med positiva konnotationer.

Rullstolsbunden ger fler ord om rullstolen. Det kan kanske säga att *rullstolsbundna* ses som mer beroende av rullstolen. Den tendensen fanns ju i presstexten. Orden i kategorin ”rullstol” skiljer sig också åt – för *-buren* finns bara ordet *hjul*, medan *-bunden* samlar flera olika ord, bland annat *permobil*, *rulla*, *stol* och *eldriven*.

Rullstolsbunden har också fler ord i kategorin ”övrigt”. Tre av orden handlar om olyckor. För *rullstolsburen* finns bara ett sådant ord. Den förra benämningen kan alltså vara något mer förknippad med en olycka, kanske orsaken till att personen använder rullstol.

Ordet *rullstolsbunden* ger dessutom fler ord i kategorin ”benämningar”. Fjorton av de arton personer som fått papperet med ordet *rullstolsbunden* skriver *rullstolsburen*, *rörelsehindrad* eller *funktionshindrad* som förknippade ord. Substantiven *rörelsehinder* och *funktionshinder* utmärkte annars *rullstolsburen*. Att informanterna anger så många synonymer eller över- och underkategorier till ordet, borde tyda på att de upplever ordet *rullstolsbunden* som nedsättande eller i alla fall förlegat.

En person uttrycker sin ståndpunkt så här:

”Fel ord bör vara rullstolsburen [så!]. Personer som har ett funktionshinder i form av förlamning eller nedsatt rörlighet i benen är ej bunden i rullstolen utan

rullstolen skall vara det hjälpmedel som är bärare av personen. Är alltså rullstolsburen.”

Kanske vill de upplysa mig om vilken den mest humana formen är. Som Gellerstam (1989:91) skriver så vill folk gärna följa humaniseringar av ordförrådet, och på så sätt bidra till ett jämlikare samhälle. Alltså är det följdriktigt att informanterna vill ange den form som de ser som mest human.

En annan förklaring till att de skriver *rullstolsburen* kan vara att de upplever ifyllandet som en testsituation, och att de måste visa att de kan det ”korrekta” ordet. Att många skämtade om testsituationen kan tyda på att så är fallet.

En tredje förklaring kan vara att det inte finns så många givna attribut att välja på, och att synonymerna därför över huvud taget är vanliga. Också informanterna som fått ordet *-buren* har angett andra synonymerna eller överkategorier. Anledningen till det borde inte vara att de vill framstå som humana eller korrekta, utan att det helt enkelt finns få ord att välja på.

5.3.2 Är svaren attribut?

Ungerer och Schmid (2006:43) skriver att sådana attribut som samlas in från informanter kan vara fragmentariska och överlappande, och att de ska betraktas som ett beskrivande verktyg, och inte som en del av den mentala bilden, det vill säga prototypen. Det kan också gälla mina insamlade ord. En del av dem är mer attributlika, till exempel *funktionshindrad*, *sittande*, men andra ord, som *hjul*, *basket*, *handikapp* i stället är att betrakta som associationer kring orden. Att så många associationer och abstrakta begrepp förekommer tyder troligen på att det inte finns särskilt många tydliga attribut till benämningarna. Jämför man med en mer konkret kategori, som till exempel fågel, blir det tydligt. En fågel är ett djur som oftast kan flyga, har näbb och klor och vingar, och oftast kan sjunga etc. Men vad är en rullstolsburen? En varelse (inte nödvändigtvis en människa) som använder rullstol, antingen jämt eller tillfälligt. Övriga attribut är svåra att komma på. Det kan ha varit en försvårande faktor för informanterna.

5.3.3 Vilka kognitiva modeller aktualiseras?

Svårigheten att lista attribut till orden kan alltså bero på att det finns få givna attribut, men kanske också på de kognitiva modeller som aktualiseras. Kognitiva modeller är de samlade kognitiva representationer som är knutna till en prototyp (Ungerer och Schmid, 2006:49). Som framgår av attributlistningen förknippas ju benämningarna mestadels med skador och komplikationer av olika slag. Det är för det mesta negativt laddade

kognitiva modeller, och det är troligt att informanterna kan ha strävat efter att undvika att ange negativt laddade ord.

Som Ungerer & Schmid (2006:96 ff) konstaterar kan sammansättningar dra till sig nya kognitiva modeller och därigenom nya attribut som inte stammar från något av leden. Så har troligen också skett med mina undersökta ord. Jag hade troligen fått in helt andra attribut om jag undersökte orden *rullstol*, *buren* och *bunden* separat.

5.3.4 Är prototypen för orden densamma?

Lexikala förändringar kan belysas och förklaras på ett nytt sätt genom den kognitiva lingvistik och prototypikalitetsbegreppet. Förr har man menat att lexikala förändringar, till exempel ordbyten, har påverkat vad ordet representerar. Men kognitivistiska undersökningar har visat att ordbytet oftast inte påverkar den underliggande kategorin, att prototypen behålls intakt. Ungerer och Schmid (ibid:315 f) tar det engelska ordet för fågel som exempel. I äldre engelska var det *fugal* eller *bryd*, och numera är det *bird*. Men trots att ordet har ändrats är prototypen densamma. Det beror på att de huvudsakliga attributen för fågel, det vill säga för *bryd*, *fugal* och *bird*, är desamma.

Kan man föra sådana resonemang om ord som medvetet har bytts ut på grund av deras negativa laddning, till exempel *rullstolsbunden* mot *rullstolsburen*? Nej, det är svårt att resonera på det sättet i detta fall. Benämningarna kan ju inte skiljas från det sammanhang de uppstått i – *rullstolsburen* är ju en del av en vokabulär som representerar en ny syn på funktionshindrade människor och en ny handikappolitik. Resultaten för attributlistningen tyder ju också på att orden förknippas med olika saker, det vill säga att de inte har riktigt samma prototyp.

Men för att ge ett ordentligt belagt svar på om prototypen (det vill säga den mentala bilden, den kognitiva referenspunkten) är densamma för orden *-buren* och *-bunden* skulle jag behöva göra en mer utförlig undersökning av presstext, en större attributlistning och en djupare analys av bruket av benämningarna i texter anslutna till Google.

En gissning är att många äldre negativt laddade ord respektive orden de ersatts med skulle skilja sig tydligare gällande attribut. Attributen för till exempel benämningarna *efterbliven* och *person med intellektuellt funktionshinder* skulle enklare kunna kopplas till den samhällssyn som var, eller är, rådande då orden används. *Efterbliven* skulle alltså kunna ha attribut som inlåst, medicinerad, steriliserad, medan attributen till *förståndshandikappad* skulle ligga mer i linje med dagens syn på handikapp, kanske: assistans, hjälpmedel, intellektuell kapacitet.

En liten vink om en sådan tendens, det vill säga att benämningarna förknippas med den diskurs de uppträder i, kan ju redan urskiljas i mitt material.

5.4 En blick på bruket i offentliga publikationer och på Internet

I arbetet med denna uppsats har jag, för att sätta mig in i diskursen, gått igenom ett antal offentliga publikationer om handikapp samt en del material från intresseföreningar, främst på webben. Jag har då märkt att ordet *rullstolsburen* inte används så ofta i dessa texter (och att *rullstolsbunden*, inte överraskande, aldrig används). I dessa texter kan man i stället se en viss (inte statistiskt belagd) utveckling mot omskrivningar i stil med *person som använder rullstol*. I *Från patient till medborgare* förekommer ordet *rullstolsburen* mycket sällan. Detta dokument rör dock hela handikappolitiken, och handlar inte särskilt om personer som använder rullstol. Oftast skrivs det i stället om *personer med rörelsehinder*. Avsaknaden av ordet behöver alltså inte vara något ställningstagande. Men kanske stämmer omskrivningar av typen *person med rörelsehinder* eller *person som använder rullstol* bättre överens med det miljörelaterade handikappbegreppet, där handikapp ses som något som uppstår i förhållande till samhället och inte som en egenskap hos individen. Enligt Boréus kriterier uttrycker formuleringen *person som använder rullstol* dessutom en mindre djupt rotad kategori, en sådan kategori som markerar det öppna i kategoriserandet, det vill säga att personen också kan tillhöra ett flertal andra kategorier. Omskrivningen gör med andra ord att själva personen står mer i centrum än rullstolsanvändandet.

Ett explicit ställningstagande för omskrivningar av denna typ finns på handikappombudsmannens webbplats. Där står det:

”HO anser att man i texten använder vissa ord som visar på en förlegad syn på människor med funktionshinder samt framhåller särlösningstänkandet. Ord som

rullstolsbunden och rullstolsburen borde ersättas med personer som använder rullstol.”

Enligt HO är alltså formen *rullstolsburen* redan förlegad.

Att de flesta rullstolsanvändare ställer sig negativa till ordet *rullstolsbunden* är uppenbart – det var ju därför *rullstolsburen* började användas. I en omröstning på en BBC:s webbplats för handikappfrågor,⁷ finns en lista över de mest hatade orden på området – *wheelchair-bound* är ett av dem. Den svenska motsvarigheten skulle nog också kunna hamna på en lista över hatade ord på området.

Vissa rullstolsburna personer kallar sig själva och andra rullstolsanvändare för *skröppel*. Det verkar vara ett sätt att inbördes definiera gruppen, på liknande sätt som ungdomarna i Kahlins (2005) undersökning gör när de använder ordet svartskalle. Ordet *skröppel* verkar uppfattas som sammanhållande inom gruppen, men kan nog låta nedsättande då det används av utomstående.

En sökning på det två ordformerna på texter anslutna till Google ger följande frekvenser:

- Rullstolsbunden/rullstolsbundna: 78 500
- Rullstolsburen/rullstolsburna: 301 700

På Internet är alltså *-buren* den klart dominerande formen av de två undersökta benämningarna, men det kan också förekomma ett stort antal former av typen *person som använder rullstol*.

5.5 Sammanfattning av resultaten

Mot bakgrund av frekvensberäkningen och underlaget från elicitationstesten kan jag dra följande slutsatser:

⁷ För hela listan, gå in på: <http://www.bbc.co.uk/ouch/yourspace/worstwords/>

Frekvenser i presstext

Ordet *rullstolsburen* började användas i pressen 1992 eller tidigare, men blev den klart dominerande formen först 2001. De senaste två åren har de bägge formerna använts i mindre omfattning. Den äldre formen, *rullstolsbunden*, har börjat konkurrera med *-buren* igen, i alla fall i Dagens Nyheter. En obekräftad hypotes är att de två formerna har fått något olika betydelser – att *-bunden* får signalera ett mer omfattande och statistiskt beroende av rullstolen. Omskrivningar av typen *person som använder rullstol* kan ha blivit vanligare.

Vilka benämningar informanterna väljer

Informanterna i elicitationstestet om benämningar väljer oftast ordet *rullstolsbunden*. Den näst frekventa benämningen är *rullstolsburen*. Att de flesta informanterna valt dessa ord, som är att betrakta som djupa kategorier enligt Boréus (2005:125), kan bero på en strävan efter konsekvens. Att vissa angett ordet *handikappad* kan bero på att ordet är vanligt, att rullstolsburna ses som prototypen för funktionshindrade (eller ”handikappade”) eller att informanterna lånar attribut från underkategorin rullstolsanvändare för att definiera överkategorin *handikappad* – det vill säga att det är ett fall av parasitisk kategorisering.

Vilka ord benämningarna förknippas med

Bägge orden förknippas oftast med kategorin ”skador”, men det finns skillnader i hur de uppfattas. *Rullstolsburen* uppfattas troligen som mer knutet till den nutida handikappdiskursen, medan *rullstolsbunden* ger fler andra benämningar, ord om rullstolen och om olyckor. Många informanter reagerar på ordet *rullstolsbunden* genom att skriva en annan benämning (ofta *rullstolsburen*). De verkar alltså uppleva ordet *rullstolsburen* som ett lämpligare och mer positivt laddat ord.

Bruket i offentliga publikationer och på Internet

I offentliga publikationer rörande handikapp kan det finnas en viss tendens till omskrivningar av typen *person med rörelsehinder*. Personer som själva använder rullstol tycker illa om ordet *rullstolsbunden*. Vissa rullstolsanvändare kallar sig själva och andra inom gruppen för *skröppel*. På Internet är *rullstolsburen* den vanligaste formen.

6 Diskussion

Här utvärderar jag min metod och mitt material. Jag reflekterar också över ordens framtid, och över vikten av ordbyten som en del av en humanisering av ordförrådet och samhället.

6.1 Utvärdering av metoden

Med min metod och mitt material kan jag svara på hur ofta orden förekommer i pressen under den undersökta tiden och i de representerade tidningarna. Jag kan också få reda på vilka benämningar en grupp informanter väljer. Dessutom kan jag få svar på vilka attribut en grupp informanter förknippar med orden, och vad de förknippar med orden kan ge en vink om hur de uppfattar dem. Vilka resonemang som ligger bakom uppfattningen får jag dock inte reda på. För att få bättre insyn i de resonemangen hade intervjuer eller inspelade gruppsamtal varit att föredra. Men jag har valt att inte utföra intervjuer, eftersom de skulle ge färre svar, och eftersom det då skulle vara svårare att få en överblick över bruket.

En annan tänkbar metod vore att utföra en semantisk analys av orden *-buren* och *-bunden*. Det är en metod som Vogel (2004) använder sig av, och det är en metod som ligger i linje med min teorigrund. Med en semantisk analys hade jag kunnat komma åt vilken laddning som ligger i själva orden. Men min bedömning är att en sådan analys är alltför omfattande för detta format.

Min tanke med att se på både presstext och på informanternas bruk av benämningarna var att informanternas bruk skulle skilja sig genom att de använder orden mer spontant och oflekterat, medan bruket i pressen är mer reglerat. Men bruket i pressen verkar inte vara helt styrt av tidningens riktlinjer, utan varierar från skribent till skribent och informanternas användning av orden var inte oflekterande och spontan. De flesta informanter verkar ha ägnat en hel del tankemöda åt ifyllanden av elicitationstesten. Vissa verkar ha sett testet som ett prov, och andra har kanske ansträngt sig för visa sig humana. Dessutom har testet styrt informanterna, både genom att ett ord i utrum prefereras, och genom att testet aktualiserar rullstolen som ett fortskaffningsmedel, i likhet med en cykel och en häst.

Skillnaden mellan materialet från pressen och från informanterna är därför inte så stor som jag väntat mig. För att komma åt ett spontant bruk hade sökningar i texter anslutna till Google varit att föredra. Det hade också varit intressant att utifrån det materialet studera i vilka konstruktioner och med vilka betydelser orden förekommer. Men syftet med den här uppsatsen var ju att undersöka bara en grupp informanters bruk av orden och inte allmänhetens bruk, och därför har jag inte fördjupat mig i analysen av användningen av orden på Internet, utan bara använt de siffrorna som någon slags jämförelse.

Kategoriseringen av attributen har varit långt ifrån enkel. Att kategorisera innebär ju att tolka, och tolkningen innebär att kategorierna blir subjektiva. Särskilt kategorin ”positiva egenskaper och omständigheter” kan ifrågasättas, eftersom den, mer än de andra kategorierna, kräver att jag värderar attributen. Anledningen till att jag ändå har med den kategorin, är jag velat se om ett av orden ger mer positiva associationer än det andra. Jag kan dock inte veta om ett ord som *handikapp-OS* är ett positivt laddat ord för den som skrev det, utan jag kan bara förlita mig på min egen intuition. Att jag inte har med kategorin ”Negativa egenskaper och omständigheter” beror på att det visade sig för svårt att avgöra vad som är negativt – är till exempel *beroende* alltid negativt?

Två möjliga kategorier vore ”statiskhet” respektive ”temporaritet”. De kategorierna hade kunnat belysa min obekräftade hypotes – att *rullstolbunden* ibland får representera ett mer omfattande och statistiskt användande av rullstol. Men sådan indelning skulle baseras på en hypotes och inte på det eliciterade materialet. Det finns få attribut i materialet som ger uttryck för statiskhet respektive temporalitet.

Att det är laddat och svårt att benämna en person i rullstol märktes vid utdelandet av elicitationstestet om benämningar, och det verkar inte heller ha varit enkelt att komma på fem ord att förknippa med de två benämningarna. Det kan bero på att det inte finns några tydliga attribut till orden och att de aktualiserar kognitiva modeller som är negativt laddade, men det kan också bero på att informanterna är rädda för att skriva något nedsättande. Skriver man till exempel CP, för att man förknippar ordet *rullstolsburen* med en cp-skadad person, kan man tro att det uppfattas som att man tänker att alla rullstolsburna är cp-skadade.

Kanske kunde ett förtydligande av testets funktion ha motarbetat en sådan missuppfattning. I instruktionerna till testet kunde det ha ingått information om att syftet inte var att de skulle definiera vad en rullstolsburen eller rullstolbunden person är, utan att de bara ska lista ord som de förknippar med benämningarna, vare sig det bara gäller en eller alla rullstolsburna eller -bundna. Jag kunde också ha förtydligat att det inte var något prov, och att det därför inte fanns några svar som var felaktiga. Då

hade kanske inte lika många angett formen *rullstolsburen* till ordet *rullstolsbunden*.

6.2 Reflektion och framtidsutsikter

För den enskilda språkbrukaren är det inte alltid lätt att veta vilka ord som bör användas då det gäller politiskt eller etiskt känsliga ämnen, som till exempel handikapp, eftersom orden inom dessa ämnesområden ofta byts ut. Som Gellerstam (1989:91) påpekar kan täta ordbyten skapa osäkerhet och irritation hos språkbrukarna. Det har jag märkt i arbetet med denna uppsats. Många informanter verkar ha varit osäkra på vilken benämning som är mest human eller minst nedsättande, och några informanter har raljerat över ordet *rullstolsburen* och över humaniseringar av ordförrådet över huvud taget. Vissa har ansett att ett förändrat språkbruk aldrig kan förändra förhållandena i samhället. Men min undersökning har ju visat att olika benämningar förknippas med olika saker och ger skilda associationer. Man kan alltså inte säga att det inte spelar någon roll hur man till exempel benämner gruppen rullstolsanvändare. Vilka benämningar som används kan dessutom vara av stor betydelse för den benämnda gruppen. Därför håller jag med Dahlstedt (1977: 126,140) om att det är viktigt att språkvårdande organ rekommenderar ett ersättande av benämningar som kan uppfattas som nedvärderande.

Som Dahlstedt (ibid:131) påpekar måste arbetet med att skapa ett jämlikt samhälle ske parallellt både på den språkliga och samhällliga fronten. Begreppslig stagnation kan nämligen förhindra idéförändring, men nya begrepp kan också påskynda idéförändringen (Boréus 1999:166).

Vilka ord som kommer att rekommenderas i framtiden kan vi inte veta, men kanske kommer *rullstolsburen* och *rullstolsbunden* användas i allt mindre utsträckning då. Kanske kommer i stället fraser som *person som använder rullstol* bli ännu vanligare. Utvecklingen verkar ju gå ditåt. Men om samhället på längre sikt verkligen anpassas för alla, blir nog inte rullstolsanvändandet en lika viktig kategoriseringsgrund längre och då blir inte heller benämningar för kategorin lika nödvändiga.

Litteratur och källor

- Ambjörnsson, Fanny. 2003. Kom nu hora, så går vi. I: *Bang* 2. S. 12–17.
- Bonniers svenska ordbok, 9 uppl. 2006. Stockholm: Bonniers.
- Boréus, Kristina. 1999. Frihet, jämlikhet och obildbara sinnesslöa. I: Lindberg, Bo (red.) *Efterkrigstid och samtid – Det nyss förflutnas idéhistoria* Idéhistoriska uppsatser no. 33
- Boréus, Kristina. 2005. Diskursiv diskriminering: en typologi, I: *Statsvetenskaplig Tidskrift* Nr. 2. S 119–139.
- Dagens Nyheters arkiv. 2006.
<http://www.dn.se/DNet/jsp/polopoly.jsp?d=730&previousRenderType=1>.
(Hämtat: 2006-11-13 och 2006-11-24)
- Dahlstedt, K-H . 1977. Demokrati och språkvård. I: *Kungl Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1977*. Stockholm.
- Ett samhälle för alla: handikappolitiskt program*. 1972. Stockholm: Handikappförbundets centralkomité, HCK.
- Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity.
- Från patient till medborgare: en nationell handlingsplan för handikappolitiken*. 2000. Stockholm: Riksdagen.
- Gardeström, Elin. 2006. *Handikapprörelsen och forskningen: en studie om relationerna utifrån handikapprörelsens perspektiv*. Sundbyberg: Handikappförbundens samarbetsorgan (HSO).
- Gellerstam, Martin. 1989. Samhällets produktion av termer. I: Allén (red). *Orden speglar samhället*. Stockholm: Allmänna förlag.
- Handikappade i välfärdssamhället*. 1992. Savström, Leif (red). Kristianstad: Tidens förlag/Folksam.

- Handikappsombudsmannen, Tillgänglighetscentret:
<http://www.tillganglig.se/start.asp?sida=612>. (Hämtat: 2006-12-05)
- Kahlin, Linda .2005. Om användandet av beteckningarna invandrare, utlänningar och svartskallar. I: *Svenskans beskrivning 27*. Växjö : University Press.
- Lakoff, George. 1987. *Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive grammar, volume 2, descriptive application*. Stanford, California: Stanford university press.
- Milles, Karin. 2005. Ett jämställt ord etableras. I: *Språkvård* 4. S 8–14.
- Rosch, Eleanor & Mervis, Caroline B. 1975. Family resemblances. Studies in the internal structure of categories. I: *Cognitive Psychology* 7. S 573–605.
- SAOL, Svenska akademiens ordlista över svenska språket, 13. uppl. 2006. Svenska akademien. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Språkbanken. 2006. Konkordanser. <http://spraakbanken.gu.se/konk/> (Hämtat: 2006-11-13 och 2006-11-24)
- Strzelecka, Elzbieta. 2003. *Svenska partikelverb med in, ut, upp och ner. En semantisk studie ur kognitivt perspektiv*. Uppsala universitet: Textgruppen.
- Ungerer, Friedrich & Schmid, Hans-Jörg. 2006. *An introduction to cognitive linguistics*. Andra upplagan. Harlow: Longman.
- Vogel, Anna. 2004. *Swedish Dimensional Adjectives*. (Svenska dimensionsadjektiv.) Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series.36. Almqvist & Wiksell International. 377 pp.